

Titel: Stem en Tegenstem

doorheen de verwarring van de ontmoeting met de ander

dr. K.H. (Ina) ter Avest

Elk voor-oordeel heeft z'n voordeel

Een uitnodiging voor de formele instelling van een hogeschoolbreed lectoraat bij Inholland, met als leeropdracht 'Onderwijs en Levensbeschouwing', en de ondertitel 'samen leren werken en leven', roept uiteenlopende reacties op. Zoals: Gezien het verzuilde onderwijssysteem hoort zo'n lectoraat thuis bij de pabo en de lerarenopleiding, maar hogeschool-*breed*?

Misschien ook was de reactie veel ongecompliceerder: Inspirerend zo'n soort reunie met vakgenoten! Zo'n voor-oordeel heeft z'n voordeel, het vergemakkelijkt het nemen van een beslissing om al dan niet te gaan. Vooringenomen standpunten. Voor-oordelen. Stem en tegenstem. Daarover gaat het vanmiddag.

Het kán een voor-deel zijn om in één oogopslag de wereld te ordenen.

Laat ik een voorbeeld geven:

De juf heeft aan een groepje kleuters tijdschriften gegeven met plaatjes van mannen en vrouwen die aan het werk zijn: koeien voederen in de stal, taart bakken in de keuken, enzovoort. Ze geeft de kinderen een leeg blaadje, en vraagt hen om aan de ene kant de plaatjes te plakken die bij hun moeder passen, en aan de andere kant de plaatjes die bij hun vader passen. Als de kinderen klaar zijn, blijkt dat één van de kinderen 'taart bakken' bij de vader heeft geplakt. De juf zegt: 'Dat is niet goed, 'taart bakken' hoort bij 'moeder'.

Het kan een voor-deel zijn om in één oogopslag de wereld te ordenen. Het wordt tot een na-deel als jouw beeld dat van de ander overstemt. De juf had om de kleuter te begrijpen, de vraag kunnen stellen: 'Van welke taart houd jij het meest? En wie maakt voor jou die taart?'. In plaats van haar beeld aan de kleuter op te dringen had zij zowel haar eigen perspectief als dat van haar leerling verbreed door voorbij het voor-oordeel te gaan. Dan had zij kunnen ervaren waar deze leerling, de ander, zich thuisvoelt.

elk vooroordeel heeft z'n voordeel

Om te begrijpen wat mensen hier en nu ervaren en vanuit welk perspectief zij kijken naar hun werkelijkheid, is het belangrijk te weten waar iemand zich *thuis* voelt. Waar woont die ander, door welk gedachtegoed voelt hij zich aangesproken, welke waarden en normen vormen een oriëntatiepunt?

Om te begrijpen wat mensen hier en nu ervaren en vanuit welk perspectief zij kijken naar hun werkelijkheid, is het belangrijk te weten waar iemand zich thuis voelt. Waar woont die ander, door welk gedachtegoed voelt hij zich aangesproken, welke waarden en normen vormen een oriëntatiepunt?. Om met de ander samen te leren, te werken en te leven, is reflecteren op het levensbeschouwelijke 'thuis' – dat van mijzelf en van de ander – een noodzakelijke voorwaarde. Dáárom is er nu bij Inholland een lectoraat 'Onderwijs en Levensbeschouwing'.

1. Leven als Spoorzoeken

Leren is aan de ene kant het leren áán iemand, en aan de andere kant het leren ván iemand wat nodig is om te weten. Opvoeders hebben de pedagogische opdracht de opvoeding letterlijk verder te laten kijken dan zijn of haar neus lang is. In de woorden van Hannah Arendt: 'Wie weigert de verantwoordelijkheid voor de wereld mee op te nemen, zou geen kinderen mogen hebben en zou niet betrokken mogen worden in hun opvoeding'. Wie iemand kán zijn, is mee-bepaald door de manier waarop hij luistert naar al die stemmen en ze transformeert tot stemmen in de eigen biografie. Julia Kristevá legt de nadruk op de ándere stem, tégenstemmen die klinken in verhalen, stemmen als van een 'vreemdeling'. Stemmen die uitdagen tot identificatie met 'de ander'. Tegenstemmen die Kristevá feminien noemt, niet in de zin van voorbehouden aan mensen met een vrouwelijk lichaam, maar in de zin van de stem van 'de ander'. Het verhaal van 'de ander' is een interruptie op het gangbare verhaal, dat daardoor opengebroken wordt en ruimte schept voor nieuwe betekenissen. Jacques Derrida introduceert daarvoor het begrip de-constructie. Deconstructie opent de zoektocht naar 'de ander'. In die zoektocht verdient de student het erkend te worden in de manier waarop hij treedt in de voetafdrukken van zijn voorgangers. Tegelijkertijd heeft hij er recht op uitgedaagd te worden om de blik verder te richten, op de grens van wat nog niet begaanbaar ís maar begaanbaar wórdt door te gaan. Grensganger, spoorzoeker, pad-vinder met in de rugzak alles wat tot dan toe als voor-oordeel is aangereikt. Voortbouwend op wat gegeven is

het leven
achterwaarts
beschouwd
voorwaarts
te leven

Achterwaarts beschouwd, voorwaarts te leven.

2. Achterwaarts beschouwd, voorwaarts te leven

Reflecteren op wat gegeven is en dat te onderzoeken op 'het goede' is een belangrijke ontwikkelingstaak van jongeren. Sommigen van hen laten als ze gaan studeren letterlijk 'thuis' achter zich, ze gaan op kamers. Ook als ze niet zelfstandig wonen, vindt er een uittocht 'uit huis' plaats. Sommigen betreden nieuwe werelden en onderzoeken die op hun waarde; anderen houden vast aan vertrouwde normen en regels van 'thuis'.

Marcia heeft het in zijn identiteitsontwikkelingstheorie over *exploratie* en *commitment*. Identiteit ontstaat volgens Marcia in het spanningsveld tussen houvast en betrokkenheid (*commitment*) en het onderzoeken van alternatieven (*exploratie*).

Waar ouders, opvoeders uit lief-heb-berij, hun kinderen socialiseren in een thuis-cultuur, daar is de taak van het onderwijs, beroeps-opvoeders, te leren daarop te reflecteren, en de wereld van 'thuis' samen met de opvoeding kritisch te beschouwen, te exploreren en groter te maken.

Steven is de oudste zoon uit een orthodox christelijk gezin. Thuis gewend om voor het eten te bidden, vouwt hij - de eerste keer dat hij samen met studiegenoten in de mensa gaat eten - zijn handen om in stilte de zegen te bidden. Hij ziet om zich heen vragende gezichten. In verwarring pakt hij zijn bestek op en mompelt 'eet smakelijk'. Het eten smaakt hem niet zonder het vertrouwde gebed van thuis. Later - in gesprek met een studiegeoot die 'ons soort mensen' in de Islam herkent - ontstaat bij Steven het inzicht in de diepere betekenis die er voor hem in het gebed voor de maaltijd zit. De verwarring van het moment aan tafel voorbij, dringt tot hem door dat de aandacht bij het voedsel dat gegeven is - elke dag opnieuw - belangrijker is dan de minuut stilte waarin hij woordelijk het gebed van thuis in zichzelf herhaalt. Een welgemeend 'eet smakelijk' naar de tafelgenoten ontspringen - zo wordt hem duidelijk in het gesprek met zijn islamitische studiegenoot - aan een zelfde waarde van 'aandacht voor rijkdom in het leven, 'aandacht voor het leven zelf dat gegeven is'. Die waarde blijkt een oriëntatiepunt in zijn leven.

Steven en zijn studiegenoot zijn gesocialiseerd in verschillende tradities, ze staan op verschillende schouders. Diepere betekenissen ontdekken zij in hun gesprek, stem en tegenstem. Wat bij Steven toevallig gebeurt, dient in het onderwijs intentioneel plaats te vinden. Het is niet nodig om de student in te wijden in de informele normen en regels van de wereld buiten de hogeschool: de wereld van *facebook* met z'n honderden 'vrienden', de wereld van 'stappen' en *daten*. Wat wél nodig is, is reflectie op die wereld. Docenten dienen studenten uit te dagen om stil te staan bij normen en regels om waarden op het spoor te komen. Waarden als oriëntatiepunten bij het spoorzoeken.

leven
spoor
zoeken
buiten
gebaande
paden

Waarden als bakens, oriëntatiepunten bij het spoor zoeken. Docenten die uitnodigen om schroom te overwinnen en buiten gebaande paden te treden, om – doorheen de verwarring – te genieten van nieuwe en onverwachte vergezichten.

leren samen werken en leven als grensgangers

Waarden als bakens; oriëntatiepunten bij het spoorzoeken. Docenten die uitnodigen om schroom te overwinnen en buiten gebaande paden te treden om – doorheen de verwarring – te genieten van nieuwe en onverwachte vergezichten. Leren samen werken en leven als grensgangers.

Achteraf beschouwd ontstaat bij Steven het inzicht in de waarde van aandacht voor het leven als een gift; voorwaarts beleeft hij dat er verschillende manieren zijn om die waarde te concretiseren.

het leven
achterwaarts
beschouwd
voorwaarts
te leven

Stil staan om verder te gaan; ruimte om te rusten; tijd om te zijn. Het leven beschouwen gaat niet vanzelf; wilskracht is nodig om ruimte en tijd te creëren waarin het leven beschouwd kan worden. Tradities van levensbeschouwingen; verhalen als ruimtes om op adem te komen

Stil staan om verder te gaan; ruimte om te rusten; tijd om te worden wie we zijn. Het leven beschouwen gaat niet vanzelf; wilskracht is nodig om ruimte en tijd te creëren waarin het leven beschouwd kan worden. Tradities van levensbeschouwingen. Verhalen als ruimtes om op adem te komen.

De christelijke traditie kent zo'n verhaal ; een verhaal over 'juist' handelen en 'goed samen leven'; een verhaal dat verwarring schept. Het verhaal van de Barmhartige Samaritaan.

Er was eens iemand die van Jeruzalem naar Jericho reisde en onderweg werd overvallen door rovers, die hem zijn kleren uittrokken, hem mishandelden en hem daarna half dood achterlieten. Toevallig kwam er een priester langs, maar toen hij het slachtoffer zag liggen, liep hij met een boog om hem heen. Er kwam ook een Leviet langs, maar bij het zien van het slachtoffer liep ook hij met een boog om hem heen. Een Samaritaan echter, die op reis was, kreeg medelijden toen hij hem zag liggen. Hij ging naar de gewonde man toe, goot olie en wijn over zijn wonden en verbond ze. Hij zette hem op zijn eigen rijdier en bracht hem naar een logement, waar hij voor hem zorgde. De volgende morgen gaf hij twee denarie aan de eigenaar en zei: 'Zorg voor hem en als u meer kosten moet maken, zal ik u die op mijn terugreis vergoeden'.

Jezus eindigt zijn verhaal met de vraag: 'Wie van deze drie is volgens u de naaste geworden van het slachtoffer van de rovers?' (Lucas 10: 30-37)

In dit verhaal is het degene van wie wij het met onze vooroordelen het minste verwachten, die 'juist' handelen in praktijk brengt. Verwarring ontstaat doordat een Samaritaan de zorgen van zijn eigen vreemdelingschap, transformeert in zorgzaamheid en verantwoordelijkheid voor de ander. Hij behandelt de ander zoals hij zelf bejegend wil zijn: gekend en erkend, en respectvol ondersteund in het verder gaan op een ingeslagen weg. En de ander, die láát zich kennen; zij zijn in naasten ver-anderd.

Daarover gaat het in het lectoraat 'Onderwijs en Levensbeschouwing'. Over het exploreren van wat 'naaste zijn' betekent in samenwerkingsrelaties. Dat kan niet anders dan door te zoeken naar actuele betekenissen van levensbeschouwelijke tradities.

Langzamerhand ontwikkelt zich wellicht een gevoel van wrevel, alsof het lectoraat zich vrijwel uitsluitend richt op de christelijke traditie.

Mijn achtergrond wil ik niet verhullen, noch mijn scholing als cultuur- en godsdienstpsycholoog bij Jan van der Lans bij wie ik afstudeerde, en mijn ontwikkeling tot godsdienstpдагоог in de lijn van mijn promotor Trees Andree en later mijn collega Cok Bakker van de Universiteit Utrecht, en Siebren Miedema van de VU in Amsterdam. Ik sta op hun schouders en ik prijs me gelukkig in die positie. Ik voel mij in de ontwikkeling van mijn professionele identiteit door hen gedragen. Dragere van identiteit zijn zij voor mij. Dat is de ene kant van mijn verhaal, het verhaal van de verwante stemmen. Een multi-religieus verhaal ook, waarin andere verwante stemmen - christelijke en islamitische stemmen - opklinken. Verwante stemmen, daarover heb ik gesproken in 2004 in mijn lectorale rede aan de Stenden Hogeschool.

Naast verwantschap zijn er echter ook verschillen in verhalentradities, verschillen in de manier waarop overeenkomstige thema's zijn opgenomen, bewerkt en herverteld. Tegenstemmen.

ontmoeting **doorheen** de verwarring van het kennis maken maken met de ander

Mensen ontmoeten elkaar doorheen de verwarring van het kennis maken met 'de ander'.
Mensen leren van en met elkaar in een tussen-ruimte waarin nieuwe interpretaties ontstaan
als een verrassend ander perspectief op het eigen verhaal.

**de ander ziet
wat jij niet hoort**

De ander ziet wat jij niet hoort

Een voorbeeld daarvan geeft Martha Frederiks aan de hand van wat in de Islamitische traditie bekend staat als 'het allermooiste verhaal', Soera Yusuf, het verhaal van Jozef. Opvallend in één van de interpretaties van de Islamitische vertelling is de aandacht voor de schoonheid van Yusuf. Yusuf brengt de hoofden op hol, zowel van vrouwen als van mannen. Zijn aantrekkelijkheid veroorzaakt *fitna*, chaos. Mannen kunnen blijkbaar net zo goed een bron van *fitna* zijn als vrouwen. Echter, de traditie heeft aan vrouwen uitgebreide kledingvoorschriften gegeven om mannen tegen de *fitna* van vrouwen te beschermen.

De tegenstem, de beteugeling van *fitna* van mannen heeft nauwelijks aandacht gekregen. Gangbaar is de opvatting geworden dat de hoofddoek door vrouwen gedragen dient te worden om de chaos, de *fitna* die haar schoonheid teweeg kan brengen te voorkomen. Aanvankelijk echter is de hoofddoek niet bedoeld als bescherming tegen mannen, maar ter onderscheiding van andere vrouwen om de toetreding tot de kring van Mohammed zichtbaar te maken.

**verhullen of
onthullen**

*that's the
question*

Verhullen of onthullen, that's the question

Meerdere stemmen over de hoofddoek. Ook in cultureel zo verschillende Nederland.

bi-culturaliteit
pluraliteit
diversiteit
heterogeniteit
...
what's in a name?

Bi-culturaliteit, pluraliteit, diversiteit, heterogeniteit, *what's in a name?* Begrippen die elk op een eigen manier *het verschil* denken, willen en be-oordelen.

3. Denken, oordelen en willen

Nadenken over de overgeleverde cultuur, is één ding, oordelen over wat van waarde is, is een tweede, maar het meeste van de drie is het willen – willen staan op schouders van voorgangers, willen gaan met wat door vele stemmen is aangereikt als oriëntatie voor een nog onbekende toekomst.

**denken, willen en oordelen
deze drie
maar het meeste van deze is het willen**

Wilskracht is nodig om zich te verplaatsen
in het standpunt van de ander;
dat standpunt te denken als
één van de mogelijke posities
die mensen innemen.
Om er vervolgens een oordeel over te
vormen, die andere positie te denken
en te waarderen
vanuit het eigen perspectief.

Denken, oordelen en willen, maar het meeste van de drie is het willen. Wilskracht is nodig om het standpunt van de ander te denken als één van de mogelijke posities die mensen innemen; om er vervolgens een oordeel over te vormen, die andere positie te denken en te waarderen vanuit een gereconstrueerd eigen perspectief.

4. Toekomst, niet te stillen verlangen

Stemmen en tegenstemmen transformeren in een nieuw meerstemmig Zelf? Toekomst, niet te stillen verlangen? Die toekomstmuziek klinkt in de kenniskring van het lectoraat 'Onderwijs en Levensbeschouwing'. Vier thema's onderzoeken wij in dit lectoraat. Ten eerste: samen met studenten succesfactoren van het thuis raken bij Inholland; er van uitgaande dat 'thuis raken' al in 'de eerste honderd dagen' studieresultaten op een positieve manier beïnvloedt. Ten tweede: docent-interventies die leiden tot thuis raken bij Inholland. Nauwe samenwerking met Petra Biemans het lectoraat HRM ligt voor de hand. Ten derde: school-concepten in het christelijk basisonderwijs wat betreft hun omgaan met diversiteit. Dit onderzoek, waarin wij samenwerken met Siebren Miedema en Gerdien Bertram van de VU uitvoeren, wordt medegefinancierd door de Besturenraad. Op afzienbare termijn betrekken wij ook openbare, islamitische en katholieke scholen in dit onderzoek. Met deze onderzoeken naar school-concepten in het basisonderwijs leveren wij binnenshuis een bijdrage aan het gesprek over de diploma's voor pc en rk basisonderwijs en het in ontwikkeling zijnde diploma voor openbaar onderwijs. Buitenshuis draagt dit onderzoek bij aan het debat over artikel 23. Ten vierde: de levensbeschouwelijke onderbouwing van de positie van vrouw en man, in relatie tot praktijken van feminisering van en in het onderwijs.

Wij onderzoeken deze vier thema's in sámenspraak met docenten en studenten, en onder mede-verantwoordelijkheid van en medegefinancierd door de opleidingen waarin de kenniskringleden werkzaam zijn. Wat ons bindt is de betrokkenheid op de levensbeschouwelijke dimensie van het onderwijs, die niet vanzelf zichtbaar is. Niet

iedereen verbindt alle dagelijkse zin-vragen; een zin te begrijpen vanuit 'het goede leven' zoals daarover verhaald is in levensbeschouwelijke tradities.

verhullen of onthullen

*that's the
question*

Het leven ingekaderd;
concretisering van een
levensbeschouwing;
uitdrukking van opgenomen zijn in
verhalen over het goede leven.
Een huis waarin het goed wonen is.

Het leven ingekaderd, concretisering van een levensbeschouwing; uitdrukking van opgenomen zijn in verhalen over het goede leven. Een huis waarin het goed wonen is.

toekomst niet te stillen verlangen

Toekomst, niet te stillen verlangen.

Ondanks het niet te stillen verlangen naar verbinding tussen mensen, tussen tradities, schuwen we het conflict niet. Het conflict heeft recht op ruimte in het onderwijs aan onze studenten om hen voor te bereiden op hun professionele rol in de weerbarstige praktijken van die samenleving.

Een docent problematiseert 'Risk management' en neemt 'solidariteit' daarin mee.

'Risk management' is het onderwerp van het college. Een internationaal samengestelde groep studenten luistert naar de uiteenzetting van de docent. Een definitie van 'risico' wordt gegeven. Wanneer zou je een risico willen nemen? Een belangrijk aspect daarbij, legt de

docent uit, is de positie van de 'reserve currency', in dit geval de dollar. De dollar fungeert als benchmark, de norm waarmee vergeleken wordt. Een zwakke positie van de munteenheid van een land geeft onbalans en risico's, aldus de docent. Studenten blijken het nieuws op hun vakgebied goed bij te houden; ze brengen de casus 'Griekenland' in. De vraag klinkt: 'Welke argumenten zijn er om al dan niet het risico te nemen van een lening aan Griekenland'? De positie van de Griekse munt nodigt niet uit tot het nemen van risico's. Waarom lenen Europese landen dan toch aan Griekenland?

Tegen de cijfers in, blijkt solidariteit een belangrijk begrip in de argumentatie om wél te lenen. Wat leert ons dat over de levensbeschouwing van de beslissers?

Een docent problematiseert 'Risk management' en neemt 'solidariteit' daarin mee.

De ander ziet wat jij nog niet hoort. Docenten en studenten maken allemaal deel uit van verschillende netwerken waar gedachten over het goede leven verschillend zijn ingevuld. Bij Sport & Beweging is er het belang van een gezond en fit lichaam. Bij Social Work is de buurt waarin je leeft belangrijk, een goede buur is immers beter dan een verre vriend. Bij de School of Law bestaat goed samen werken uit punctualiteit en betrouwbaarheid. In al die netwerken vindt voortdurend afstemming plaats van wat jij zelf goed vindt om te doen, als persoon en als professional. Daarop reflecteren is noodzaak voor professionals in deze tijd.

Stemmen en afstemmen. Het kennen van het eigen verhaal leidt tot herkennen in het verhaal van de ander. Erkennen van de verschillende, contrasterende en soms conflicterende stemmen in de eigen biografie maakt afstemmen mogelijk op de unieke klanken in het verhaal

van de ander. Stemmen en afstemmen: de normatieve professional Eigenheid kennen, anders-zijn erkennen. Kleur bekennen.

Inholland bekent kleur-verschil. De student bij Inholland wordt opgeleid tot een professional die in verschillende contexten verschillende stemmen van zichzelf laat klinken. Dat kan niet zonder dat hij geleerd heeft het eígen leven te onderzoeken. Dat lijkt op spelen met vuur. Gevaarlijk, riskant en tegelijkertijd verwarmend en in vuur en vlam zettend

Tegen de stem die bezweert tot behoud van wat is, een stem die verleidt om de toekomst tegemoet te treden; een liedje van verlangen.

Loslaten en anders vasthouden.

spelen met vuur

Tegen de stem die bezweert tot behoud van wat ís - het vasthouden van wat van huis uit meegekregen is, vasthouden aan wat 'men' vindt in de netwerken waarin men zich beweegt – tégen de stem tot behoud van wat is, een stem die verleidt - die in vuur en vlam zet - om een nog ongewisse toekomst tegemoet te treden; het liedje van verlangen te zingen; loslaten en anders, als nieuw vasthouden.

Inholland is de laatste hogeschool die een lectoraat met betrekking tot levensbeschouwing instelt; dat geeft de voorsprong van de achterstand. Vanuit wat ons bindt – dat is het opleiden van een Inhollandse normatieve professional voor het heterogene werkveld – creëren wij expliciet ruimte voor de articulatie van het verschil..

Als je het verschil niet ziet, wil je dit lectoraat niet zien. Dit twitteren we van de daken, u raadt het wel, met *levinholland.nl* !

als je
het verschil
niet ziet
wil je mij niet
zien

Ik dank u, ieder individueel, voor uw aanwezigheid hier. U bent mij allen dierbaar; ik zou u het liefst in een doosje willen doen, en bewaren, heel goed bewaren, en dan telkens even kijken, heel voorzichtig even kijken, telkens even kijken, en een zoen. Nou ja, ... die zoen ... dat niet, maar als dank voor uw betrokkenheid bij dit hogeschool-brede lectoraat, en om vast te houden dat wij in vuur en vlam stáán voor dit lectoraat, krijgt u na afloop van deze bijeenkomst van de kenniskringleden een toe-gift: de gedachten van dit lectoraat in een doosje om te bewaren en telkens even te kijken, heel voorzichtig even kijken ...

Een bijzonder dankwoord voor Lieteke van Vught Tijssen en in haar voor Doekle Terpstra en Kees Rutten, samen het College van Bestuur van Inholland. Dank voor het in mij gestelde vertrouwen om aan het hogeschool-brede lectoraat 'Onderwijs en Levensbeschouwing' vorm te mogen geven.

Docenten en medewerkers hogeschool-breed dank ik voor de gastwijze ontvangst en de openheid in de gesprekken. Dank in het bijzonder aan Cor de Raadt, directeur van het Domein Onderwijs, Leren en Levensbeschouwing, en in hem aan alle collega's van het domein dat voor dit lectoraat zowel thuisbasis als uitvalsbasis is.

Vor allem danke ich meinem Hamburger Kollegen Prof. Dr. Wolfram Weisze, mit dem ich schon seit Jahren die Gedanken über die Beziehung zu 'dem Anderen' beim inter-weltanschaulichen Lernen teile und weiterentwickle. Uns verbindet aber nicht nur ein sehr gutes kollegiales Verhältnis. Aus unserer Zusammenarbeit hat sich inzwischen eine Freundschaft entwickelt. Danke, lieber Wolfram!

Jeg takker min kollega prof. dr. Geir Skeie fra Stavanger for hans sammenlignende studier av livssynsundervisningens stilling i forskjellige europeiske land og ikke minst for hans grundige betraktninger om den gjenstridige praksisen det er å drive forskning ved Universities of Applied Sciences. Tusen takk, kjære Geir!

I feel very happy that you both take part in the group of 'critical friends' of the research group 'Education and Philosophy of Life'.

Meer dan tien jaar werk ik samen met mijn geliefde collega Cok Bakker. Gelijkgestemd zijn wij vaak, *soulmates*. Meer nog dan dat waardeer ik jouw tegenstem. Jouw andere manier van

kijken naar samen werken en leven geeft mij steeds weer te denken. Dank voor jouw unieke manier van *'critical friend'* zijn.

Onze kinderen Andrea, Petra, Mark, Maria, Paul en David/Han en hun partners Søren, Ruben, Sander en Graciella; ik dank hen voor de tegenstemmen die zij steeds meer zijn in ons bestaan; stemmen als interrupties op wat normaal is voor ons, kinderen van de babyboom-generatie.

En *last but not least*, een dankwoord voor mijn liefhebbende echtgenoot Henk. Meer dan veertig jaar delen wij lief en leed. *At the end of the day*, onder het genot van een goed glas wijn, geef ik jou toch altijd graag het laatste woord over werken en samen leven.

Ik heb gezegd.